

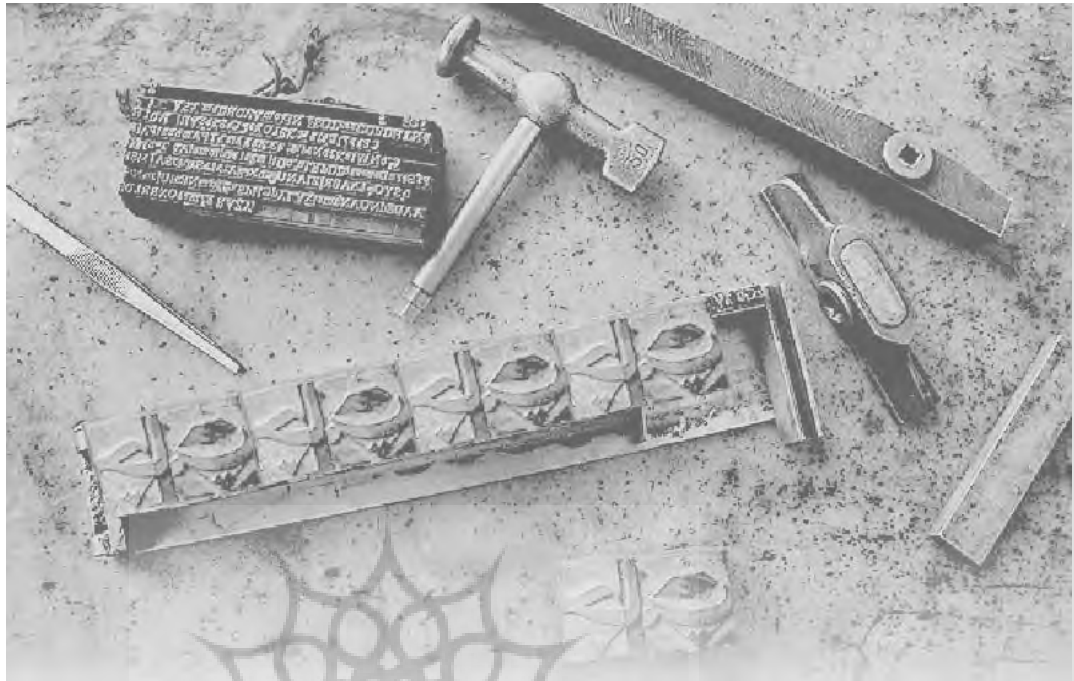
کتاب‌های چاپ سنگی

اختراع چاپ در سال ۱۴۳۶ میلادی از سوی گوتنبرگ، نقطه عطفی در تاریخ بشری و به‌ویژه حوزه ارتباطات بود. هر چند فن چاپ از سوی چینی‌ها در قرن‌های ۷ و ۸ میلادی (به‌شکل چاپ قالبی) و سپس از سوی کره‌ای‌ها در حدود ۱۲۳۰ م. (به‌شکل حروفش متحرک از جنس مفرغ) ابداع شده بود، ولی چون عمومیت نیافته بود، تأثیر چندانی هم نگذاشته بود. آنچه در قرن پانزدهم - بدون اطلاع از کار چینی‌ها - ابداع شده بود عبارت از تکمیل دستگاه چاپ فلزی و متحرک بود که امکان انتشار نسخه‌های فراوانی را با سرعت بیشتر و زمان کم فراهم می‌کرد و به‌همین دلیل تاریخ پیدایش چاپ مدرن را می‌توان از زمان اختراع گوتنبرگ در نظر گرفت. دوام، قیمت پایین و سرعت بالای روش چاپ اختراع شده از سوی گوتنبرگ، سبب شد این روش به‌سرعت جایگزین روش‌های قبلی چاپ شود و رشد کند. با اختراع چاپ در نیمه قرن پانزدهم در اروپا، سرعت ارتباطات و ثبت و ضبط دانش صد چندان شد و با تولید انبوه کتاب‌ها و سایر منابع اطلاعاتی (نظیر روزنامه‌ها)، منابع دانش به‌تدریج از انحصار گروهی خاص خارج و عمومیت بیشتری یافت.

اگر به دقت رخدادهای تاریخ‌ساز زندگی بشری را بررسی کنیم، چاپ علاوه بر تأثیر بسیار وسیعی که در حوزه ارتباطات داشت، تقریباً بسیاری از رخدادهای مهم تاریخ، تحت تأثیر آن به‌وجود آمده و جان گرفته‌اند. اختراع گوتنبرگ در کمتر از ۵۰ سال در همه کشورهای اروپایی رواج یافت و پس از آن به سایر کشورهای جهان منتقل شد و سبب تحولات زیادی در عرصه‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی شد. چاپ سربی در اوایل قرن یازدهم هجری به ایران وارد شد. چاپ سربی در شهرهای مانند اصفهان، تبریز، تهران و برخی از شهرهای دیگر مستقر شد و از سوی مسئولان دولتی و نیز مبلغان مذهبی مورد استفاده قرار گرفت.

با وجود مزیت‌هایی که چاپ سربی نسبت به سایر روش‌های چاپ داشت، به علت پرهزینه‌بودن، سختی کار با ماشین چاپ سربی، سختی تعمیر این ماشین‌ها، دشواری حروف‌چینی و غلط‌گیری و همچنین محدودیت‌هایی که در چاپ تصاویر داشت، در مقطعی از زمان (اواخر قرن هیجده و قرن نوزده) جای خود را به چاپ سنگی داد. در سال ۱۷۹۸ آلوئیس زنفلدرا آلمانی تصنیف‌ها و نمایشنامه‌های خود با روش جدیدتری به‌چاپ رساند که با لیتوگرافی یا چاپ سنگی مشهور شد؛ دلیل این نام‌گذاری این بود که در این روش به جای استفاده از فلز و سرب از سنگ و فرایندهای شیمیایی برای چاپ و نیز تولید تصاویر استفاده می‌کردند. با گسترش استفاده از چاپ سنگی در برخی از کشورهای اروپایی، در زمان سلطنت فتحعلی‌شاه (اواسط قرن سیزده قمری) این روش چاپ وارد ایران شد.

به نقل از دایره‌المعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی، لیتوگرافی یا چاپ سنگی نوعی چاپ است که به‌جای حروف یا ابزارهای کنده‌کاری بر لوحه‌های فلزی، از سنگ مرمر (کربنات کلسیم) استفاده می‌شود و بر اساس خاصیت مخلوط نشدن و دفع متقابل آب و روغن عمل چاپ صورت می‌گیرد. این روش چاپ هم به‌عنوان فرایند چاپ هنری و هم به‌منظور چاپ تجاری به‌کار می‌رفته، با این تفاوت که در کالاهای هنری از سنگ چاپ و در چاپ‌های تجاری از صفحه فلزی استفاده می‌شود. در این روش، تصویر یا نوشته را برعکس با مداد چرب بر روی سنگ می‌نوشتند. در ایران مطالب و تصاویر را با مرکب مخصوصی که ترکیبی از دوده، روغن، سقز، و موم بوده بر روی کاغذهای مشمع مخصوص ترسیم می‌کردند و مدت یک شبانه‌روز در آب قرار می‌دادند، و سپس

بر روی سطح سنگ ساییده و حرارت خورده برمی‌گردانند. بر اثر اسید چربِ مداد یا مرکب، صابون نامحلولی بر روی سنگ ایجاد می‌شد که مرکب چاپ را به خود می‌گرفت و آب را رد می‌کرد. آنگاه، بر روی این سنگ، صمغ عربی و اسیدنیتریک (تیزاب) می‌ریختند تا سبب ثبات خطوط ترسیم‌شده گردد. اسید نیتریک نواحی خالی سنگ (اطراف تصویر و نوشته) را به اندازه یک میلی‌متر در خود حل می‌کرد تا تصاویر و مطالب بر روی سنگ برجسته بماند. پس از شستن تصویر با ترابنتین و آب، صفحه سنگ آماده چاپ می‌شد. مرکب چاپ را با «نورد» بر روی صفحه سنگ می‌کشیدند و به این ترتیب، تصاویر مطالب بر روی کاغذ چاپ می‌گردید.

چاپ سنگی، همچون چاپ سربی نخستین بار در تبریز دایر شد و با ورود آن در اواسط قرن سیزده هجری، چاپ سربی نزدیک به هفتاد سال در حاشیه قرار گرفت که شاید بتوان دلیل اصلی استقبال از چاپ سنگی نسبت به چاپ سربی را ساده بودن، کم‌هزینه بودن، امکان نشر آثار خوشنویسی (با توجه علاقه بسیار زیاد مردم به هنر خوشنویسی و وجود خوشنویسان بسیار معروف در آن زمان)، استقبال مردم از کتاب‌های چاپ سنگی نسبت به چاپ سربی (که پر غلط بودند)، و همچنین چاپ تصاویر با زحمت بسیار کمتر نسبت به چاپ سربی، عنوان کرد.

حدود هفتاد سالی (بین ۱۳۲۰-۱۳۴۸)^۲ که چاپ سنگی در ایران رواج داشت کتاب‌ها، روزنامه‌ها و همچنین آثار هنری (اعم از نقاشی و خوشنویسی) متعددی در ایران منتشر شدند که در واقع بخشی از تاریخ و فرهنگ ایران زمین هستند و حفظ و نگهداری این منابع، سازماندهی و دسترسی‌پذیر کردن آن‌ها، بسیار ضروری است؛ بدون دسترسی محققان به این آثار عملاً آگاهی از بخشی از تاریخ و فرهنگ ایران امکان‌پذیر نخواهد بود. با توجه به این مهم کتاب ماه کلیات، بخشی از این شماره را به چاپ سنگی در ایران، فهرست‌نویسی و سازماندهی کتاب‌های چاپ سنگی، نقد و بررسی فهرست‌های منتشرشده مرتبط با کتاب‌های چاپ سنگی، پژوهش‌های انجام‌شده در این حوزه اختصاص داده است. در اینجا از آقای مجید غلامی جلیسه که در تهیه این بخش نهایت همکاری را با کتاب ماه داشته‌اند، صمیمانه سپاسگزاری کنم.

پی‌نوشت‌ها

1. Alois Senefelder

۲. به‌نقل از مقاله: چاپ سنگی و دلایل رواج آن در ایران، تالیف اکرم دبیری، فصلنامه کتاب، ش ۶۲.

داریوش مطلبی